

اهمیت خط عیلامی و رمز‌گشایی خط «عیلامی خطی»

حسین بادامچی *

دوره قبل از نگارش (Pre-cuneiform)
دوره ابتدایی خط میخی (Proto-cuneiform)
ابداع خط میخی (cuneiform)

دوره قبل از نگارش

۱- قدیمی‌ترین وسیله ثبت اطلاعات علامت (token) نامیده می‌شود که برای شمارش به کار می‌رفت. هر علامت یک واحد شمارش بود؛ مثلا یک گوسفند یا یک سبد غله. به این ترتیب مردم می‌توانستند تعداد گوسفندها یا یک گله یا مقدار غله یک انبار را اندازه بگیرند. علامت‌ها ابتدا سنگ‌ریزه بودند، ولی از حدود هزاره هفتم ق.م، اندک‌اندک به جای سنگ‌ریزه از قطعات کوچک گلی استفاده شد. امتیاز قطعات گلی این بود که می‌شد آن را به شکل دلخواه ساخت و تهیه آن در بین‌النهرین بسیار آسان‌تر از سنگ بود. محققان این اشیای گلی را علامت (token, clay token) می‌نامند. برخی دیگر از محققان این اشکال گلی با ابعاد هندسی را شمارشگر (calculi) نامیده‌اند. در ابتدا هر علامت واحد شمارش یک بود؛ یعنی فقط به یک شیء خارجی دلالت می‌کرد. اما در قدم بعدی، علامت‌ها در اشکال گوناگون ساخته شدند و هر علامت می‌توانست به عددی خاص دلالت کند؛ مثلا علامت مربع‌شکل نشانه یک گوسفند بود و علامت استوانه‌ای نشانه ۱ گوسفند، پس یک علامت استوانه‌ای و چهار علامت مربع‌شکل به معنی ۱۴ گوسفند بود. علامت‌های گلی در اشکال کروی، لوزی، دایره (مانند قرص نان) و هرمی پیدا شده‌اند. هرکدام از این اشکال ممکن است نماینده یک واحد شمارش بوده باشد (مثلا واحد یک، ۱۰ یا ۶۰). برای نمونه، اگر کسی به چوپان ۲۰ گوسفند می‌سپرد، باید ۲۰ علامت را در کیسه می‌گذاشت و در جایی مطمئن نگهداری می‌کرد. مالک گله تنها به این صورت می‌توانست دریافت کند که چقدر گوسفند به چوپان داده است. جنس این کیسه که محل نگهداری علامت‌ها بود، معلوم نیست. برخی می‌گویند احتمالا کیسه از جنس پارچه یا چرم بوده؛ چون برجا نمانده است. اما چگونه می‌شد مطمئن بود که علامت‌های داخل کیسه کم یا زیاد نمی‌شود؟ چگونه چوپان می‌توانست مطمئن باشد که مالک گله یک یا دو علامت پنهانی به کیسه اضافه نمی‌کند؟ نمی‌دانیم آیا کیسه را

shi-t-m-ta-pa n-i-e-s-ho

حسین بادامچی

نگارش در اواخر هزاره چهارم قبل از میلاد مسیح ابداع شد. باستان‌شناسان این دوره را دوره اوروک ۴ می‌نامند که تقریباً برابر ۳۲۰۰ قبل از میلاد است. اسناد مربوط به آغاز نگارش تقریباً به‌طور هم‌زمان از شوش (خوزستان ایران) و اوروک (در جنوب بین‌النهرین) به دست آمده‌اند و با قاطیت نمی‌توان گفت کدام قدیمی‌تر است. متون شوش را متون ایلامی ابتدایی و متون اوروک را متون خط میخی ابتدایی می‌نامند. بیشتر محققان اوروک را مقدم می‌دانند، ولی برخی محققان هم استدلال می‌کنند که متون شوش مقدم هستند؛ زیرا شواهد فعالیت‌های آغازین ثبت اطلاعات که منجر به ابداع نگارش شد، در شوش به‌وفور مشاهده می‌شود.

خاستگاه نگارش

به احتمال قوی، نگارش ابتدا بر اثر نیازهای اقتصادی و ضرورت حسابداری پدید آمد. قدیمی‌ترین مکتوبات موجود، مقدار کالاها و هویت برخی افراد را ثبت می‌کند که نشان می‌دهد قدیم‌ترین متون درباره شمارش و حسابداری هستند. پیدایش نگارش را در مراحل زیر مطالعه می‌کنیم:

شخص ثالث نگه می‌داشته یا سر کیسه مهرموم می‌شده است. چون کیسه‌ها به دست ما نرسیده، نمی‌توان مطمئن بود. علامت‌ها را به دو نوع عمده می‌توان تقسیم کرد: اول علامت‌های ساده (یعنی بدون نقش و نگار)، دوم علامت‌های پیچیده (یعنی دارای نقش و نگار). علامت‌های ساده در حدود ۸۰۰۰ ق.م ابداع شدند و تا حدود ۳۲۰۰ ق.م رایج بودند. علامت‌های پیچیده برای دوره‌ای کوتاه از ۳۵۰۰ تا ۳۲۰۰ ق.م رواج داشتند.

۲- جعبه گلی کروی شکل (clay bullae, envelopes)

در هزاره چهارم ق.م، مرحله‌ای قبل از نگارش نخستین متون، مردم شیوه‌ای بهتر برای تضمین درستی و صحت علامت‌های انبارشده ابداع کردند. علامت‌ها را در جعبه‌های گلی گرد و حباب‌مانند گذاشته و تمام سطح بیرونی را درحالی‌که گل هنوز نرم بود، با مهر استوانه‌ای مهرموم می‌کردند. بدین‌سان محتوای جعبه به سلامت حفظ می‌شد تا روزی که در حضور طرفین معامله و شهود باز شود. جعبه گلی شکسته می‌شد و علامت‌های داخل شمرده می‌شدند. برخی محققان جعبه گلی کروی شکل را پاکت (envelope) نامیده‌اند. وقتی علامت‌ها داخل پاکت/جعبه گذاشته می‌شد، بدون شکستن جعبه امکان بررسی تعداد آنها وجود نداشت. به همین دلیل مدت کوتاهی پس از ابداع جعبه گلی، علامت‌ها را پیش از گذاشتن در جعبه روی پاکت گلی فشار می‌دادند و روی آن را با مهر استوانه‌ای مهر می‌کردند. بدین‌سان نشانه‌های روی جعبه گلی تعداد علامت‌های داخل جعبه را نشان می‌داد. این شیوه محافظت در جعبه یا پاکت گلی بعدها در مورد الواح خط میخی نیز استفاده شد. لوح را داخل پاکت گلی گذاشته و محتوای آن را روی پاکت می‌نوشتند. بسیاری از الواح خط میخی که در حفاری‌ها به دست آمده، هنوز داخل پاکت هستند؛ پس موزه‌ها که مالک الواح هستند، به محققان اجازه می‌دهند که پس از نسخه‌برداری، پاکت آن را شکسته و متن درونی را قرائت کنند. اما درباره جعبه‌های حاوی علامت این‌طور نیست. قسمت عمده علامت‌های حفاری‌شده در جعبه نیستند (شاید در کیسه بودند و کیسه پوسیده و از بین رفته است). تعداد محدودی از علامت‌ها هنوز در جعبه هستند و چون تعداد محدود است، موزه‌ها اجازه شکستن آنها را نمی‌دهند. بنابراین علامت‌های داخل جعبه هنوز مطالعه نشده است. جدیداً محققان سی‌تی‌اسکن را به خدمت گرفته‌اند و نتیجه امیدوارکننده است. دو موضوع درباره علامت‌ها هنوز معلوم نیست: اول، نمی‌دانیم هر علامت چه شماره‌ای را نشان می‌دهد. علامت‌های گوناگونی دارند و مسلماً تفاوت شکل معنادار است، ولی نمی‌دانیم مثلاً علامت لوزی شکل چه شماره‌ای را نشان می‌دهد؛ ۱۰، ۲۰، بیشتر یا کمتر؟ دوم آیا این علامت‌ها کالای مورد شمارش را هم نشان می‌داد؟ آیا لازم بود که اطلاعات شیء مورد شمارش با نشانه‌های دیگری اضافه شود؟ یک دیدگاه می‌گوید احتمالاً لازم بود که اطلاعات شیء مورد شمارش با کلمات دیگری اضافه شود؛ زیرا روی تعداد زیادی از علامت‌ها، شکل‌هایی حک شده است که احتمالاً نوع کالای مورد شمارش را نشان می‌دهند. محققان این علامت‌های دارای نقش و نگار را علامت‌های پیچیده می‌نامند. در اینجا باید به دو نظریه رایج درباره تفسیر علامت‌های ساده اشاره کنیم. گفتیم که علامت‌های ساده (یعنی بدون نقش و نگار) در اشکال مختلف بودند؛ مثلاً لوزی، دایره یا هرمی. یک دیدگاه می‌گوید اشکال متفاوت به اعداد متفاوت دلالت می‌کنند؛ مثلاً علامت استوانه به عدد یک و علامت دایره به عدد ۱۰ دلالت دارد. پس یک جعبه گلی کروی که از شوش به دست آمده و حاوی شش علامت دایره‌ای است، صرفاً به معنای ۶ است و نمی‌دانیم کالای مورد شمارش چیست. اما دیدگاه دیگر تفاوت شکل را به نحو دیگری تفسیر می‌کند؛ هر علامت فقط عدد یک را نشان می‌دهد و شکل علامت، کالای مورد شمارش را نشان می‌دهد؛ برای نمونه هر علامت مخروطی به یک سبد غله و هر علامت تخم‌مرغی شکل به یک ظرف روغن دلالت می‌کند. چون هر علامت دایره‌ای به یک سبد پشم دلالت دارد، پس جعبه گلی شوش یعنی شش سبد پشم.

